

УДК 811.133.1'373.46:53

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-15>

ПОНЯТТЯ ТЕРМІНА ТА ЙОГО МІСЦЕ В МОВНІЙ СИСТЕМІ

CONCEPT OF TERM AND ITS PLACE IN THE LANGUAGE SYSTEM

Галян О. В.,*orcid.org/0000-0002-1811-0107***Scopus Author ID: 56605087400***кандидат філологічних наук, доцент,**старший викладач кафедри романської філології**Волинського національного університету імені Лесі Українки***Гуз О. П.,***orcid.org/0000-0002-2058-1477**старший викладач кафедри романської філології**Волинського національного університету імені Лесі Українки*

У статті розглядаються особливості терміна як основної одиниці терміносистеми, основні ознаки, шляхи та способи утворення термінів. Існує безліч визначень, які розкривають фонетичну, морфологічну, семантичну та синтаксичну суть терміна. Термін – це слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо. Встановлено, що основна ознака, яка виділяє термін із загальноживаних слів, – це функція вираження спеціального професійного поняття. Термін є елементом системи мовних знаків, необхідних для спілкування в певній галузі. Основними вимогами до терміну є системність, моносемія і конкретність у межах термінологічної системи, стилістична нейтральність, причетність до поняттєвої системи певної галузі, точність і лаконічність, дериваційна спроможність, висока інформативність.

Проаналізовано, що семантика терміна формується в галузі спеціальних знань, а тому не належить до літературної мови. Загалом будь-який термін – це складова того поняттєвого апарату окремої галузі знань, яким користується обмежене коло фахівців, тому його не можна вважати всенародним національним надбанням. У зв'язку із цим термінотворення має свої особливості порівняно з формуванням загальноживаних слів і потребує появи нових термінів.

У статті розглянуто термінологію як систему термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя або сукупність термінів мови. Термінологія становить автономну частину лексики, елементи якої в основному не входять до складу лексики літературної мови.

Визначено, що будь-який термін є пов'язаний із поняттям. Цей взаємозв'язок на відміну від загальноживаних слів є домінантним. Науковий термін номінує поняття, що розкриває дефініцію лише в конкретній поняттєвій системі, оскільки семантика формується зі спеціальних знань, які не належать до літературної мови.

Ключові слова: термін, терміносистема, термінологія, термінотворення.

The article examines the features of a term as the main unit of a terminological system, its key characteristics, as well as the ways and methods of term formation. There are numerous definitions that reveal the phonetic, morphological, semantic, and syntactic essence of a term. A term is a word or phrase that denotes a clearly defined specialized concept in a particular field of science, technology, art, social life, etc. It has been established that the primary feature distinguishing a term from commonly used words is its function of expressing a specific professional concept. A term is an element of the system of linguistic signs necessary for communication in a specific field. The main requirements for a term include systematicity, monosemy, and specificity within the terminological system, stylistic neutrality, relevance to the conceptual system of a particular field, accuracy and conciseness, derivational potential, and high informativeness.

It has been analyzed that the semantics of a term is formed within the field of specialized knowledge and, therefore, does not belong to literary language. In general, any term is an integral part of the conceptual framework of a specific field of knowledge used by a limited circle of specialists, which means it cannot be considered a universally national asset. In this regard, term formation has its own peculiarities compared to the development of commonly used words and necessitates the creation of new terms.

The article discusses terminology as a system of terms specific to a particular field of science, technology, art, social and political life, or a collection of terms in a language. Terminology constitutes an autonomous part of the vocabulary, whose elements generally do not belong to the literary language vocabulary.

It is defined that any term is connected to a concept. This relationship, unlike that of common words, is dominant. A scientific term nominates a concept, which reveals its definition only within a specific conceptual system, as its semantics is formed from specialized knowledge that does not belong to the literary language.

Key words: term, term system, terminology, term formation.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства, науково-технічний прогрес, розширення світогляду людей обумовлює виникнення нових слів. Удосконалення техніки, розвиток культури, мистецтва – це стимули для зародження у відповідній галузі «спеціальних» слів. Їх виникнення відбувалося в різні історичні часи у всіх мовних групах незалежно від державного устрою та рівня розвитку. Стихійне утворення термінів у науці та техніці без упорядкування та систематизації з боку лінгвістів може призвести до хаотичного накопичення мовних одиниць і непорозумінь в інформації між фахівцями у відповідних галузях знань. Утворення нових спеціальних слів у мовних системах – це досить поширене і універсальне явище, що потребує аналізу як у теоретичному аспекті, так і в дослідженні семантичної природи конкретних галузевих наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні основи дослідження термінології в мовознавстві пов'язані з іменами таких вітчизняних та зарубіжних лінгвістів: А.С. Д'яков [1], В.І. Карабан [2], Т.Р. Кияк [3], А.Я. Коваленко [4], В.С. Марченко [5], Ж. Дюбуа [6] та інші, які зробили значний внесок у розвиток загальної термінології.

Мета дослідження – особливості терміна як елемента системи мовних знаків, основні ознаки та семантика наукового терміна.

Виклад основного матеріалу. Найменша смислова одиниця мови – це слово, що вільно відтворюється для побудови висловлень. На основі значення слова мислення людини виділяє загальне в частковому і отримує можливість побудувати абстрактні відображення предметів, тобто сформувати загальні уявлення і поняття про навколишню дійсність.

Значення слова у свідомості людини формується через денотативне (зв'язок *слово-предмет*) і сигніфікативне (зв'язок *слово-поняття*) [7, с. 6]. Така модель пізнання значення слова основна для дослідження семантики як загальнонавчаних слів, так і лексем, що віднесені до термінологічної лексики (рис. 1).

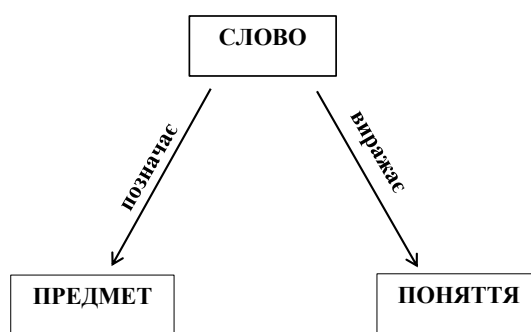

Рис. 1. Структурна семантика слова

Існує безліч визначень, які розкривають фонетичну, морфологічну, семантичну та синтаксичну суть терміна. Саме слово «термін» у перекладі з латини *terminus* означає межу, кордон, кінець [8, с. 636]. У Філософському енциклопедичному словнику авторами було запропоновано таку дефініцію: термін являє собою «слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується в певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням» [8, с. 636]. Словник української мови дає точне і лаконічне, порівняно з іншими, визначення

терміну: «слово або сполучення, яке точно позначає спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя» [9, с. 88].

Разом із загальноновживаною лексикою, термін є елементом системи мовних знаків, необхідних для спілкування в певній галузі. Основними вимогами до терміну є системність, наявність класифікаційних дефініцій, моносемія і конкретність у межах термінологічної системи, прагнення до прозорості внутрішніх форм, стилістична нейтральність, причетність до поняттєвої системи певної галузі, точність і лаконічність, дериваційна спроможність, висока інформативність.

У літературі [10, с. 30], що присвячена методам дослідження спеціальних слів, виділяють компоненти терміна, які називають терміноелементами. Згідно із цим, виділення терміноелементів відбувається внаслідок:

- морфологічного поділу слів-термінів;
- синтаксичного поділу термінологічного словосполучення;
- графічного членування, утворення символів, які є графічними виразами.

На відміну від єдиного терміна, терміноелемент не номінує термінологічне поняття, а виділяє лише окремі його риси та ознаки. Особливо актуальний такий структурний поділ для дослідження технічних та фізичних термінів із відповідними терміноелементами греко-латинського походження: *photo*, *ultra*, *nano*, *micro*, *infra*, *hyper* і т.ін. Зауважимо, що значення терміна не утворює сума значень окремих терміноелементів. Його формує дефініція, яка з розвитком фахової дисципліни може змінюватись. Тому основне значення термін набуває лише в конкретній термінологічній і понятійній системах.

Загалом виділяють два принципи щодо аналізу «внутрішньої природи» терміна [10, с. 31]: субстанціональний і функціональний. Відповідно до субстанціонального уявлення, термін – знак, який подібний до математичних символів і за змістом характеризується однозначністю, а за вираженням чіткою мовною граматичною структурою. Зауважимо, що значення математичних символів завжди інтерпретують однозначно. Наприклад, символ: $\Leftrightarrow$ визначає еквівалентність математичних виразів; $\int$ – знак інтеграла; Σ – сумування даних; математичний вираз $a^2 - b^2$ завжди рівний $(a - b) \cdot (a + b)$.

У мовознавстві слова часто виявляють декілька семантичних інтерпретаційних станів. Очевидно, що явище полісемії в загальноновживаних словах не еквівалентне багатозначності в термінології. В останньому випадку, коли виділяють термін як особливу лексичну одиницю, необхідно розуміти його категоріальну багатозначність. Основна ознака, яка виділяє термін із загальноновживаних слів, – це функція вираження спеціального професійного поняття. Якщо загальноновживані слова представляють назви речей, то науково-технічний термін неодмінно визначає назву поняття. Необхідно зауважити, що загальноновживаними словами теж можна виразити наукові поняття. Очевидно, в цьому випадку змінюється семантика слів. Якщо термін вживано в умовах комунікації спеціалістів, тоді він номінує професійне наукове поняття. Коли ж термін використано в художніх творах або в умовах побутового спілкування, тоді він виражає загальне уявлення, тобто побутове поняття. Водночас приналежність терміна до терміносистеми зовсім не виключає його участі в лексико-семантичній системі мови. З урахуванням когнітивного аспекту, відношення значення слова і терміна досить складне, тому становить окремий предмет для дослідження [11, с. 157].

Особливо актуальне питання співвідношення термінів і загальноновживаних слів у контексті функції мови як цілісної системи. Отже, будь-яка мова – це широка система моделей, що організовує, впорядковує форми та категорії, з допомогою яких людина спілкується і здійснює аналіз відношень та явищ. Тому в такій системі для розвитку мови важливий чинник – чітка поняттєва дефініція та розмежування понять. Номінація наукових понять, однозначний опис їх семантичного поля неодмінно пов'язані із можливостями мови та особливостями мислення конкретного народу. У зв'язку з цим існують припущення про ненауковість мови для невели-

ких мовних систем, які неспроможні описати наукові поняття. Справді, об'єм понять для різних народів, що пов'язані з одними і тими самими мовними знаками, відрізняється, тобто одне поняття у французькій чи англійській мові може мати декілька відповідників в українській і навпаки, наприклад: 'житель, мешканець' – *habitant* (фр), *inhabitant, resident* (англ). У термінології для позначення наукових понять такі неоднозначні відповідники часто можуть приводити до плутанини, особливо в роботі з декількома мовними системами. Отже, дослідження лінгвістів в аспекті розвитку і збагачення термінологічних систем украй важливі, особливо для підвищення наукового рівня в комунікаціях із різними мовними групами.

Шляхи та способи утворення термінів не залежать від так званого «мовного пуризму», а з іншого боку – від надмірного запозичення. Спеціальні слова утворено в конкретній науковій системі, в якій використано відібрані автохтонні або іншомовні елементи, що відірвані від первинних семантичних відношень. Крім того, семантика терміна формується в галузі спеціальних знань, а тому не належить до літературної мови. Загалом будь-який термін – це складова того понятійного апарату окремої галузі знань, яким користується обмежене коло фахівців, тому його не можна вважати всенародним національним надбанням. У зв'язку із цим термінотворення має свої особливості порівняно з формуванням загальнонавчаних слів і потребує появи нових термінів [12, с. 38].

Спеціальні слова, які номінують наукові поняття разом із можливими взаємозв'язками, можна об'єднати в єдину систему, яку називають термінологією. У термінологічних словниках можна знайти визначення термінології, наприклад Д. І. Ганич тлумачить термінологію як систему термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя або сукупність термінів мови [13, с. 307]; в Українській енциклопедії представлено таке визначення: «Сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знань, пов'язаних з системою понять: мистецтво, техніку, виробництво тощо. Це особливий пласт лексики, який піддається свідомому регулюванню та упорядкуванню» [14, с. 631].

Отже, термінологію розуміють як сукупність термінів і як науку про терміни, тобто загальну теорію терміна. Термінологія становить автономну частину лексики, елементи якої в основному не входять до складу лексики літературної мови. Отже, термінотворення необхідно виділити в самостійну лінгвістичну галузь, закономірності якої можуть не збігатися з правилами літературної мови. Такий підхід до розуміння термінології дозволить збагатити національні мови неологізмами і допоможе спеціалістам із конкретних галузей знань виявити особливості семантики фахових лексик.

Для побудови термінології як розділу мовознавства у будь-якій галузі знань необхідно встановити основні завдання цієї теорії, а саме визначити:

- 1) методологічні принципи;
- 2) об'єкти;
- 3) основні поняття;
- 4) зміст, субординації та взаємні зв'язки.

Чітко впорядкована терміносистема виділяє пріоритети в системі понять, а також дозволяє прогнозувати основні напрямки розвитку термінотворення та є потужним інструментом для подальшого розвитку лінгвістики. Спеціалісти з загальної термінології виділяють закономірності, які спільні для багатьох терміносистем, тому їх професійна підготовка повинна бути досить широкою. Таким чином, предмет загальної термінології такий [10, с. 34]:

- виявлення загальних рис, які властиві для множини термінів;
- дослідження формування та вживання спеціальних слів, які відображають інформацію, накопичену людством;
- оптимізація шляхів створення нових термінів і відповідних систем;
- удосконалення терміносистем, які вже існують;
- дослідження закономірностей, спільних для термінологій із різних галузей знань.

Термінології з різних наукових галузей – це потужний інструмент, за допомогою якого генерують закони, положення, а також нові теорії. Кожен крок наукового дослідження обов’язково супроводжує виникнення нових термінів. Розвиток термінології як невід’ємної складової мовознавства – це наслідок продуктивного і тривалого термінотворення, що відбувається внаслідок накопичення значної кількості спеціальних слів, об’єднаних за галузевим напрямком [15, с. 8]. У французькій мові термінологічні системи соціально-гуманітарного напрямку формувалися в основному в епоху Відродження.

Утворення великої кількості термінів, що відбувалось протягом століть – це лише необхідна, але не достатня умова створення термінології. Відбір термінів супроводжується трансформаційними процесами в семантиці слова і відповідними йому поняттєвими зв’язками. Для термінологічних лексичних одиниць, на відміну від загальноновживаних слів, домінує зв’язок «слово – поняття» (рис. 1.1). Слова-терміни, які перейшли з загальноновживаної лексики, іменують спеціальні денотати і водночас втрачають зв’язок із традиційними денотатами. Лексема із загальноновживаної лексики в спеціалізації стає незрозумілою для носіїв мови без зв’язку з новим спеціальним денотатом. Крім зміни або обмеження денотата, терміни можуть виникати через запозичення або штучно конструюватись з урахуванням закономірностей мовної системи. Такі новоутворення виникають для позначення явищ, об’єктів або дій, які не були відомі раніше і не отримували спеціального позначення. У своїй книзі Г. Рондо [16, с. 129] подає класифікаційну схему утворення нових термінів, які увійшли в термінологічне поле з допомогою запозичення (рис. 2).

Старі мовні фонди (*fonds anciens de la langue*) включають архаїчні непродуктивні словотвірні моделі в загальноновживаній лексиці, які можуть бути використані для термінотворення. Недоліком такої схеми є те, що запозичення з інших мовних систем подаються на тому ж рівні, що й загальноновживані слова своєї, материнської, мови, в яких відбулись зміни в семантиці. Вважаємо, що такі зміни представляють лише перехід з однієї лексичної підсистеми в іншу, а поняття «запозичення» необхідно застосовувати до іншомовних слів.

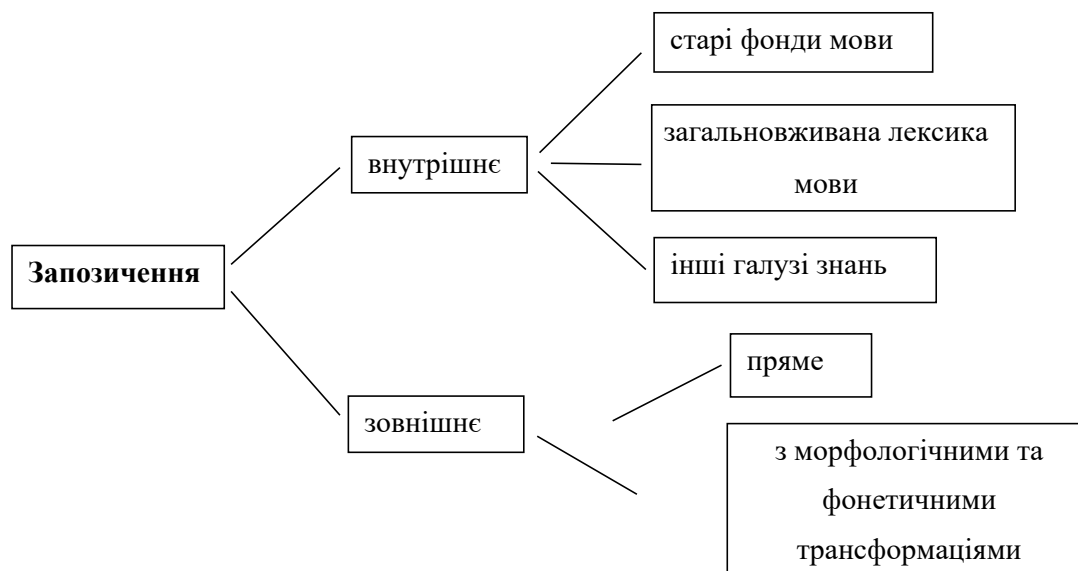

Рис. 2. Схема утворення термінів-неологізмів шляхом запозичення

Кожне слово в будь-якій мові представляє поняття, що через взаємоузгоджені зв’язки утворює поняттєву систему. Науковий термін теж номінує поняття, але безпосереднього зв’язку з предметом не існує, оскільки в ньому відбувається сумування окремих рис для групи індивідуальних об’єктів. Наприклад, фізичний термін *photoluminescence* ‘фотолюмінесценція’

означає «випромінювання електромагнітних хвиль під дією світлових променів». Отже, в цей термін закладено такі об'єкти, як світловий промінь, електромагнітна хвиля, випромінювання з відповідними їм денотатами, які зрозумілі лише обмеженому колу спеціалістів. Тому будь-яка терміносистема, співвіднесена з відповідною їй системою понять, чітко організована, раціональна і замкнена. Необхідно зауважити, що система найменувань узагальнених предметів, що визначають цілі класи об'єктів, не замкнена. На відміну від системи термінів, з неї можна виключити окремі номени або ряди без зміни системи загалом.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, будь-який термін є пов'язаний із поняттям. Цей взаємозв'язок на відміну від загальнонавчаних слів є домінантним. Науковий термін номінує поняття, що розкриває дефініцію лише в конкретній понятійній системі, оскільки семантика формується зі спеціальних знань, які не належать до літературної мови. Термінотворення як окрема галузь мовознавства реалізується через внутрішні мовні джерела, а також через запозичення. Термінологія об'єднує терміни в єдину систему, що враховує всю сукупність зв'язків між її елементами.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі динаміки розвитку фахових терміносистем у семантичному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Д'яков А. С. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: КМ Academia, 2000. 216 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця: Нова книга, 2002. 564 с.
3. Кияк Т. Вузькогалузові терміни як основа формування та квазіреферування фахових текстів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2008. № 620: Проблеми української термінології. С. 3–5.
4. Коваленко А. Я. Науково-технічний переклад. Т.: Видавництво Карп'юка, 2001. 284 с.
5. Марченко В. С. Основні способи термінотворення (на матеріалі будівельної термінології). К.: Наук. думка, 1980. С. 36–40.
6. Dubois J. Introduction à la lexicographie: le dictionnaire. Paris: Librairie Larousse, 1971. 217 p.
7. Галян О. В. Формування та функціонування фізичних термінів у французькій мові: автореф. дис. ... к-та філол. наук: 10.02.05 «романські мови». Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 20 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 636.
9. Словник Української мови: в 11 томах. К.: Наукова думка, 1980. Т. 10. 923 с.
10. Галян О. В. Формування та функціонування фізичних термінів у французькій мові. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.05 «Романські мови». Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2018. 228 с.
11. Галян О. В., Мартинюк О. М. Формування акронімів як спосіб утворення неологізмів у науково-технічних текстах (на матеріалі французької мови). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*, Вінниця: ТОВ «фірма Планер», 2021. Вип. 32. С. 154 – 163.
12. Halyan Oksana. La structure et la sémantique des groupes de mots termes physiques de français. *Romanica Cracoviensia: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie*. 2014. Tom 14. Núm. 1. P. 38–48.
13. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища школа, 1985. 360 с.
14. Українська мова: Енциклопедія. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. 750 с.
15. Галян О. В. Аналіз двокомпонентних фізичних термінів-словосполучень (на матеріалі французької мови). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. Луцьк: СЛУ імені Лесі Українки, 2013. № 20 (269). С. 8–13.
16. Rondeau G. Introduction à la terminologie. Quebec: Chicoutimi, 1984. 238 p.